

Hva betyr plantenavnet geitrams og de andre norske navna på *Chamerion angustifolium*?

Kjell Furuset

Furuset, K. 2017. Hva betyr plantenavnet geitrams og de andre norske navna på *Chamerion angustifolium*? Blyttia 75: 187-192.

What do the plant name «geitrams» and the other Norwegian names of *Chamerion angustifolium* mean?

In Norwegian, rosebay willowherb *Chamerion angustifolium* has been known by a number of vernacular names, of which «geitrams» is the most widespread one. Literally it means «goat ramson» and is a pejorative originally applied to ramson *Allium ursinum* and lily-of-the-valley *Convallaria majalis*. *Chamerion angustifolium* doesn't resemble any of these species, but has been associated with goat through other names like «geitskor» and «gjeiske». None of these names were properly understood. Therefore, «geitrams» was transferred to *C. angustifolium* as well. In the 18th century, it was a rather rare name confined to the south eastern part of Norway, but after it was introduced as a systematic name in 1793, it came into use in writing and is now common name in both Norwegian and Danish.

Kjell Furuset, Dronning Mauds Minne Høgskole, Thrond Nergaards veg 7, NO-7044 Trondheim
kfu@dmmh.no

Geitrams *Chamerion angustifolium* (syn. *Epilobium angustifolium*) (figur 1) er en høy og kraftig plante som har funnet seg godt til rette i kulturlandskapet. Om sommeren pryder den veikanter og jernbaneskråninger med vakre, purpurøde blomster. Seiere blir blomsterprakten avløst av utallige ullhårete frø som flyr av sted med det minste vinddrag i lufta. Den effektive frøspredningen gjør at planten raskt etablerer seg på kulturopåvirkte områder som åkerkanter, branntomter og hogstfelt. Ellers vokser den i ur og steinet mark til langt opp mot fjellet. I dag er navnet geitrams nesten enerådende, men tidligere har planten hatt ei rekke forskjellige navn (figur 2). Sammen gir de en allsidig beskrivelse av arten.

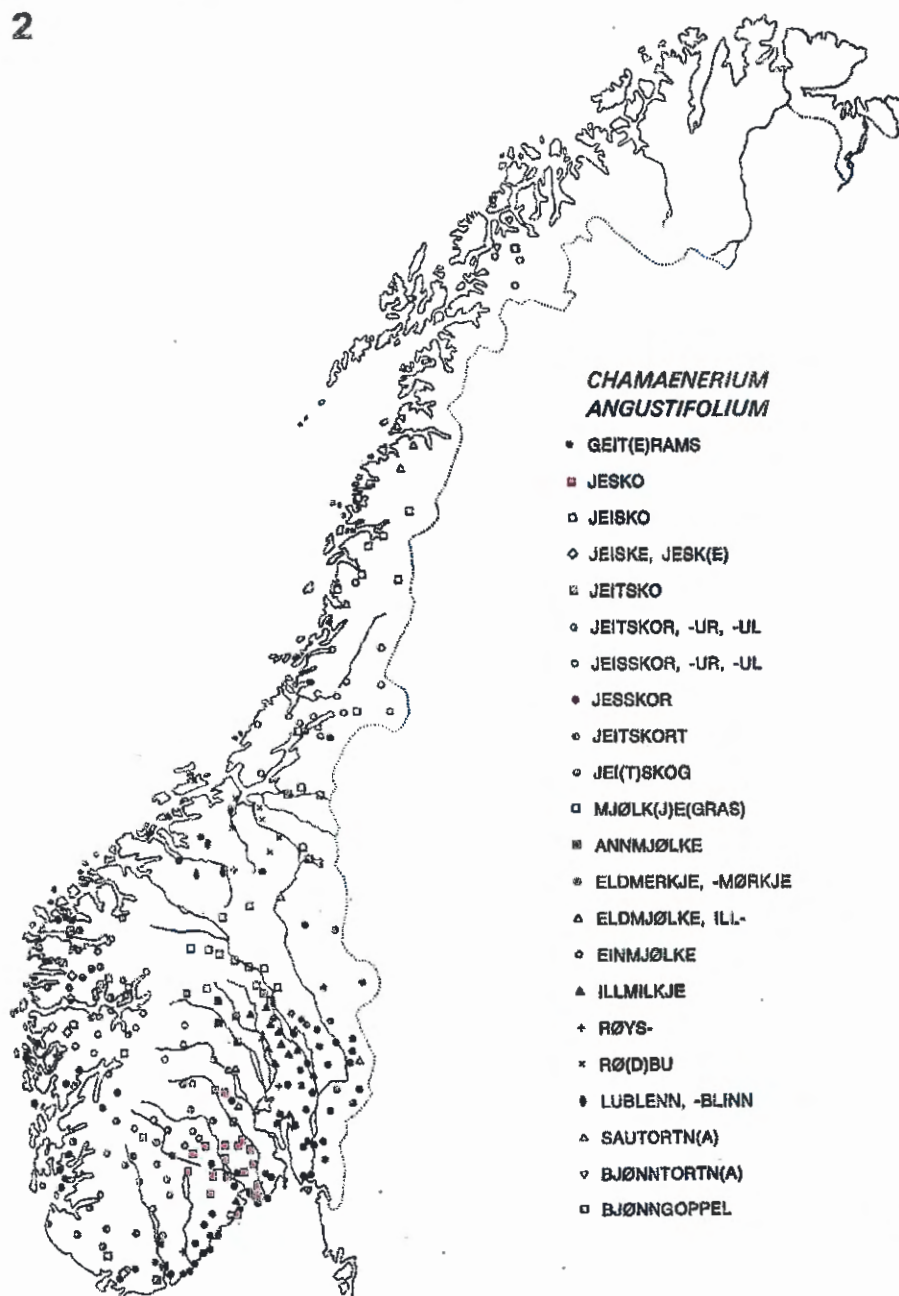
Navn som går på frø og frøull

Geitrams er en vakker plante når den står i blomst. På 17–1800-tallet, da det ennå ikke var så mange prydplanter å velge mellom, var det mange som

Figur 1. Geitrams blomstrer i juli-august. Blomstene er først-hannlige (pollenbærerne utvikler seg før arrerne) med de yngste blomstene øverst.

Rosebay willowherb flowers in July-August. The flowers are protandric with the youngest flowers at the top.

Figur 2. Utbredelse av de mest brukte navn på *Chamerion angustifolium*. Kopiert fra Hæg (1974).

Distribution of the most common Norwegian names of *Chamerion angustifolium*. Reproduced from Hæg (1974).

dyrka geitrams i hagen (Rafn 1800, Hornemann 1821). Likevel har planten nesten ikke hatt navn som går på blomstene. Derimot er det flere navn som har sammenheng med den store produksjonen av frø og frøull. Det mest utbredte har vært *geitskor* eller *gjeiske*, som er kjent fra store deler av Vestlandet, Sørlandet, Telemark og Buskerud

(Hæg 1974). De fleste har nok forstått at forleddet må være geit, men etterleddet er vanskeligere å tolke. Strøm (1762) oppfattet det som flertall av sko, «uden Tvivl fordi dens Blomstre ligne Gede-Klover», mens Aasen (1860, 1873) trodde det måtte være *skore*, som inngår i flere plantenavn. Men ingen av disse tolkningene er riktige.

Navnet går tilbake til norrønt *geitskor* (åpen o, som i folk) = geithår eller geiteragg (Heggstad et al. 2012). Dermed blir navnet en direkte parallell til *geiteragg* fra Gudbrandsdalen og Valdres (Ross 1895). Motivet er åpenbart. Når frøkaplene modner og sprekker opp, blir frøa hengende som kvite hårdotter før de blir ført av sted med vinden (figur 3). Andre navn som går på samme egenskap, er *føyk* eller *geitføyk* fra Sunnmøre (Aasen 1860, 1873; *føyk* = «smaating som lettelig fyge i Luften») og *trollkjerringrokk* fra Romsdalen (Høeg 1974). På svensk har *dunört* vært et utbredt navn.

Voksested

Geitrams har flere navn etter voksested, blant andre *røyspost*, *røysblom* og *steinblomster*. Verre å forstå er *lublend*, *lubrøng*, *lublind*, *løablind* fra Oppdal og indre Nordmøre (Høeg 1974). Forleddet er *løe* (på Oppdal kalt *lu*), og navnet har vært forklart med at frøull setter seg i øynene og blinder når en kaster høy med geitrams inn i høyløer (Jenstad og Dalen 1997: *løeblend*). Også Gunnerus (1766–1776) hadde samme fantasifulle forklaring nesten 250 år tidligere, uten at forklaringa blir mer troverdig av den grunn.

Navnet har nok heller sammenheng med at planten trives på åpne steder med mye bevegelse i jorda, slik det gjerne blir rundt bygninger. Allerede Linné (1986; opprinnelig publiseringsår 1745) la merke til at «liksom en trådgård omger denna växt ofta skogslapparnas kåtor med sina intensivt lysande, purpurfärgade blommor». Det samme var tilfelle rundt høyløer, som kunne bli mer eller mindre skjult bak de tette bestandene av geitrams (figur 4). Dermed kan vi sette navnet i sammenheng med *blende* = dekke for og *blind* = skjult, tildekket (jæmfør *blinding* (= moltekart som ennå er dekt av begerblad), *blindnagle*, *blindskjær*). *Lubrøng* er en forvanskning der *brøng* = bringebær *Rubus idaeus*.

Husdyrfør

Geitrams har vært mye brukt som husdyrfør. I nyere tid var det særlig grisene som ble føret med unge skudd av geitrams, men navn som *mjölke*, *mjölke*, *mjelke*, *mjölkgas*, *ellmjolk*, *ellmjolkje*, *illmilkje*, *annmjölke*, *einmjölke* (Hedmark, Oppland, Trøndelag) vitner om en utbredt forestilling om at planten skulle øke melkeevnen hos kyr. «Kor mjölka väl af örten» het det i Lijleblads flora (1816), og på svensk har planten hatt tilsvarende navn som *mjölke*, *mjölkgas*, *mjölkört*, *enmjölke*, *ällamjölke*, *ällonmjölke*, *imjölke*, *ellermjölke*, *almocke*.

Figur 3. De ullhårete frøa har blitt sammenlikna med geiteragg.

The woolly seeds have been compared with goat's hair.

Forleddet er vanskeligere å tolke, og den store variasjonen i form tyder på at det har vært uforstått lenge. Den svenske språkforskeren Edlund (1990:138) mente at former uten *l* (ann-, en-, osv.) kan ha mista *i*-en av fonetiske grunner, og både Nordhagen (1946:98–100) og Edlund (1990:146) mente at mange av formene kan føres tilbake til *ala* (noen steder uttalet *å/ä*; presens: *et*) = ale, nære, fostre, føde (Aasen 1873). Forleddet i de svenske formene *ällamjölke*, *ällonmjölke* likner for eksempel svensk *ollon* (= eikenøtter, bøkenøtter eller annen trefrukt som har vært brukt til å føre dyr) som kan føres tilbake til samme ord (Hellquist 1922). Hvis dette er riktig, kan forleddet ha sammenheng med at planten har vært brukt som husdyrfør. Men *ala* kan også bety avle eller få avkom, og Nordhagen så ikke bort fra at navnet kan ha sammenheng med den store formeringsevnen til planten.

Mens *mjölke* er et gammelt og folkelig navn

Figur 4. Geitrams vokser frodig rundt løer og andre bygninger.

Rosebay willowherb grows vigorously around barns and other buildings.

på geitrams, er *krattmjølke*, *setermjølke* osv. om de nærbeslektet *Epilobium*-artene konstruerte floranavn uten folkelig forankring. Tidligere hadde knapt noen av dem egne navn på norsk, dermed fikk de navn etter nærmeste slektning som hadde. På svensk er det tilsvarende, men der er det geitrams som har beholdt navnet *mjølke* mens *Epilobium* har overtatt det synonyme *dunört*.

Overført fra andre arter

Navn som likner de foregående, er *ellmerkje*, *ellmørkje*, *ellmenkje*, *ennmerkje*. Her til lands er disse formene kjent fra Hedmark, men tilsvarende navn har også vært vanlig mange steder i Sverige. Planten etablerer seg raskt på branntomter og andre steder der det har brent. Derfor har *ellmerkje* blitt oppfatta som «eldmerkje» = merke etter ild (jamfør homonymet *eldmerkje* = rød fæflekk, som ble antatt å skyldes at mora hadde vært vitne til brann da hun gikk med barnet i magen). Også Norsk ordbok (1966–2016) forklarer navnet på denne måten. Ei anna folkelig forklaring har vært at de røde blomstene lyser som ild i sommernatta. «... eldmørkje som står og lyser under vegkanten» skreiv forfatteren Sven Moren (1924:45) fra Trysil. Men svenske former som *ållemärke*, *ollonmärke* viser at dette ikke er riktig. Forleddet er det samme som i *ellermjølke*, *ållamjølke* (se forrige avsnitt).

Etterleddet er ikke så ulikt *mjølke*, og både Torp (1919) og Nordhagen (1946:100) mente at

merke måtte være avledet av *mjølke*. Det samme mente Fries (1974) og Edlund (1990:138), mens Vide (1966:352) trodde *märke* kunne bety plante eller fane. Det alle ser ut til å ha oversett, er at dette er et gammelt og utbredt navn på selleri *Apium graveolens*. «*Apium a latino th. hetir märke a swensko*» står det i ei svensk legebok fra middelalderen (Klemming 1883–86:106). Samme navn går igjen i alle germanske språk, med *merki* på norrønt, *märke* på svensk, *mærke* på dansk, *merk* på tysk og *march* eller *merch* på engelsk. Dermed blir *ellmerkje* et overført navn (det vil si «lånt» fra en annen art) som føyer seg til andre overførte navn på arten som *raudbu* (bu = burot *Artemisia vulgaris*), *sautortna*, *bjønntortna* (tortna = turt *Cicerbita alpina*) og *bjønngoppel* (goppel = storklokke *Campanula latifolia*) (Høeg 1974). I likhet med geitrams, er alle høge og kraftige planter som i tillegg er spiselige. Også unge skudd av geitrams ble spist som grønnsak om våren. «Margen på jeisskur har vært spist på samme måte som turtna» fortalte en av Høegs (1974) informanter fra Aurland (Sogn og Fjordane). Stengelen til *merke* (stangselleri) ble spist på samme måte.

Geitrams

Til slutt gjenstår navnet *geitrams*, som også har gått inn i dansk. «Navnet gederams menes at være afledt af plantens frøkapsler, da de minder meget om gedebukkens skæg» står det på nettsidene til

NaturGuide.dk. «En anden gængs forklaring er, at navnet kommer fra den lyd man kan frembringe ved at blæse på kanten af et af bladene spændt ud mellem fingrene. Lyden minder lidt om en ged, der bræger». Men ingen av disse forklaringene er riktige.

Også geitrams er et overført navn. Etterledet er *rams*, som egentlig betyr løk og som er det samme som ramsløk *Allium ursinum*. Sjøl om rams er spiselig, har den ikke alltid vært like mye verdsett, og noen steder har den nedsettende vært kalt *geitrams*. I tillegg kan den stramme lukta av planten ha medvirket til navnet. En mer folkelig tolkning har vært at geiter liker planten godt.

Andre steder er det liljekonvall *Convallaria majalis*, og noen steder bittekonvall *Maianthemum bifolium*, som har gått under navnet geitrams. Begge har blad som likner rams, men som ikke er spiselige. Igjen blir navnet nedsettende og sammenlignbart med *geitkvann* om sløke *Angelica sylvestris*. Navnet har også vært brukt på svensk, både om *Chamerion angustifolium* (Wahlenberg 1824) og andre arter, men i dag er det bare kantkonvall *Polygonatum odoratum* som ennå heter *getrams* på svensk. Til gjengjeld har det blitt normalnavn for denne arten.

Hvordan navnet har blitt overført til *Chamerion angustifolium*, er ikke like lett å forstå. Det er lite ved geitrams som minner om rams eller liljekonvall. Her er det heller snakk om språklige misforståelser. «Gederne æde denne Plante med Begjerlighed, hvoraf formodentlig dens danske Navn» skreiv den danske botanikeren Rafn (1800:556). At geiter eter geitrams, er riktig nok, men at de skulle foretrekke denne planten spesielt, er nok en misforståelse på grunn av navnet. Men dette har vært en utbredt misforståelse også her til lands, der navn som geitskor eller gjeiske var mer vanlig. «Man meinte at gjeitene var meget glad i gjeitskur» fortalte en av Høegs (1974) informanter fra Uvdal. Da har et misforstått geitrams (oppfattet som «godt likt av geit») vært et nærliggende navn på planten. Tilsvarende har planten vært kalt *älgrams* på svensk. «E!sdyre! [= elgen] skal æde den med Begjerlighed» skreiv Rafn (1800:556).

Fra lokalt navn til normalnavn

Ennå på 1700-tallet var navnet lite utbredt, og verken Gunnerus (1766–76) eller Linné (1936 [1755]) har fått det med seg. Derimot har den tysk-danske botanikeren Georg Christian Oeder (1769) registrert det. I 1761 begynte han å utgi praktverket *Flora Danica*, og i forbindelse med det utarbeidet han en oversikt over plantenavn på engelsk, tysk, fransk,

svensk og dansk/norsk. Her førte han opp flere norske navn på *Chamerion angustifolium*, blant annet «giedderams». De andre navna var henta fra Gunnerus (1766–76), men hvor «giedderams» kommer fra, vet vi ikke. Kanskje var det et navn han har fanget opp på noen av sine botaniske reiser i Norge. Den gang var navnet begrenset til det sentrale Østlandet, foruten enkelte steder i Sverige (Høeg 1974, Wahlenberg 1824).

Mens det var Oeder som «oppdaget» navnet, var det den danske botanikeren Erik Viborg (1793) som gjorde det til floranavn. Som lærer i botanikk ved veterinærskolen på Christianshavn savnet han gode og entydige plantenavn på dansk. Det ville han bøte på ved å lage nye, systematiske navn etter mønster av Linnés binomiale nomenklatur. Den gang het geitrams *dueurt* på dansk (kanskje forvansket av *dunurt*), og navn som gederams eller liknende var helt ukjent. Likevei var det dette han valgte som nytt slektsnavn (etter Oeder), og med samme artsepitet som det vitenskapelige navnet (*angustifolium* = smalbladet). Dermed kom *Chamerion angustifolium* til å hete *smalbladet gederams* i hans system. Etter hvert fikk navnet innpass i flere floraer, blant annet Rafn (1800) og Lange (1851). Særlig den siste var mye brukt i både Danmark og Norge. Dermed ble navnet spredt i begge land.

En av de første som brukte navnet skriftlig på norsk, var folkeminnesamleren Peter Christen Asbjørnsen (1845–48), som i fortellingene «En aften ved Andelven» og «En sommernat paa Krogskoven» også skildret «den røde, yppige Gjederams» som vokste der. Men ennå ble *geitrams* som regel forstått som liljekonvall, og det var slik Aasen (1873) forklarte navnet. Heller ikke Blytt (1861–76) hadde navnet i annen betydning enn dette. Skiftet kom med Sørensen (1873), som etter mønster av Lange (1851) lot *Chamerion angustifolium* overta navnet. Sørensens flora ble meget populær og normgivende for valg av plantenavn. Da også Bjørlykke (1892) og Hoffstad (1893) fulgte opp med samme navn, var suksessen sikret. I dag er det normalnavn på både norsk og dansk.

Kilder

- Asbjørnsen, P. C. 1845–48. Norske Huldreeventyr og Folkesagn. Dybwad, Christiania.
- Bjørlykke, K.O. 1892. Norske planter. Brøgger, Kristiania.
- Blytt, M.N. 1861–1876. Norges flora. Brøgger & Christie, Christiania.
- Edlund, L.-E. 1990. Några svenska och norska namn på mjölkörter, *Chamaenerion angustifolium*. I Fries, S. (red.) 1990. Om växtnamn. Skrifter utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Umeå universitet 6.
- Fries, S. 1974. Bokomtale av Ove Arbo Høeg: Planter og tradisjon.

- ! Svenska landsmål och svenskt folkliv 97: 95-99. Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala.
- Gunnerus, J.E. 1766-1776. *Flora norvegica*. København.
- Heggstad, L., Hødnebo, F. og Simensen, E. 2012. *Norren ordbok*. Det norske samlaget, Oslo.
- Helquist, E. 1922. *Svensk etymologisk ordbok*. Gleerups förlag, Lund.
- Hoffstad, O.A. 1893. *Norsk flora*. Aschehoug, Kristiania.
- Hornemann, J.W. 1821. *Forsøg til en dansk oekonomisk Plantelære* (3. udgave). Schuboths forlag, København.
- Hoeg, O.A. 1974. *Planter og tradisjon*. Universitetsforlaget, Oslo, Bergen, Tromsø.
- Jenstad, T.E. og Dalen, A. (red.) 1997. *Trønderordboka*. Tapir forlag, Trondheim.
- Klemming, G.E. 1883-86. *Läke- och örte-böcker från Sveriges medeltid*. P.A. Norstedt & Söner, Stockholm.
- Lange, J. 1851. *Haandbog i den danske flora*. C.A. Reitzel, København.
- Liljeblad, S. 1816. *Utkast till en svensk flora* (3. opplag). Uppsala.
- Linné, C. 1866. *Svensk flora*. Forum, Stockholm.
- Moren, S. 1924. *Garden og bygda*. Aschehoug, Kristiania.
- NaturGuide.dk. (u.d.). Gederamsen. Lastet ned 9.3.2017 fra <http://naturguide.dk/gederamsen/>.

- Nordhagen, R. 1946. *Studier over gamle plantenaavn*. Bergen Museums årbok 1945. naturvitenskapelig rekke, 10.
- Norsk ordbok. 1966-2016. Det norske samlaget, Oslo.
- Oeder, G.C. 1769. *Nomenclator botanicus*. Heineck og Faber, København.
- Rafn, C. 1800. *Danmarks og Holsteens Flora*. Buchs Forlag, København.
- Ross, H. Norsk ordbog. Cammermeyer, Christiania.
- Strøm, H. 1762. *Physisk og Oekonomisk Beskrivelse over Fogderiet Søndmør*. Sorø.
- Sørensen, H.L. 1873. *Norsk flora for skoler*. Cammermeyer, Christiania.
- Torp, A. 1919. *Nynorsk etymologisk ordbok*. Aschehoug, Kristiania.
- Viborg, E. 1793. *Forsøg til systematiske danske Navne af indenlandske Planter*. Møller og Søn, København.
- Vide, S-B. 1966. *Sydsvenska växtnamn*. Gleerup, Lund.
- Wahlenberg, G. 1824. *Flora svecica*. Palmblad & Co, Uppsala.
- Aasen, I. 1860. *Norske plantenaavn*. Særtrykk av Budstikken 1, 1860.
- Aasen, I. 1873. *Norsk ordbok*. Mallings Boghandel, Christiania.

INNI GRANSKAUEN

Mordertreet slår til igjen

Jan Wesenberg

Høgdaalen 14, NO-1482 Nittedal
jan.wesenberg@nhm.uio.no

Ikke en agurksommer uten oppslag om humledød på grunn av lind, gjerne parklind, i pressen. Denne gangen Asker og Bærum budstikke. Humlene dør som fluer på Sem gjestegård, melder avisa – etter at en turgåer hadde sett døde humler under en hundeluffetur.

–Jeg hadde gått en tur rundt Semsvannet med hundene mine. Da jeg passerte under de store parklindtrærne ved gjestegården, hørte jeg summingen og kikket opp. Så deilig med så mange

humler, tenkte jeg. Men så kikket jeg ned, og der på bakken lå det mange døde humler, forteller vitnet. Etter en facebookmelding føler så øvrigheten at noe må gjøres. Blant annet Venstres gruppeleder, som vil ta opp saken i kommunestyret og sette i gang tiltak. Rådgiver i Park og idrett meddeler på sin side at man har sluttet å plante parklind, men mener at å hugge ned tusenvis trær nok er et for drastisk tiltak. Også en forsker blir intervjuet. Det er ingen tvil om at det er en sammenheng mellom parklind og humledød, men eksakt årsak vet vi ikke, sier Jan Ove Gjershaug ved Norsk institutt for naturforskning, NIVA (hva var det jeg nettopp leste? NINA eller NIVA?). Han sitter i vitenskapskomiteen ved Folkehelseinstituttet, som har undersøkt fenomenet grundig. – Vi har gått gjennom alle hypotesene som har vært lansert, og konklusjonen er at vi ikke vet hvorfor de dør. Det var tidligere fokusert på at det var giftstoffer i nektaren som humlen ikke tåler, men ingen kjemiske analyser bekrefter det. Det kan være flere årsaker. (...) Man bør vite mer før man går til så drastisk skritt som å fjerne all parklind, sier Gjershaug.

Og som en liten rosin over i øen slår Budstikkas faktaboks fast at «Treet hører ikke hjemme i norsk fauna (!), og kan være årsaken til humledød».

Herværende blyttiareddaktør sitter igjen med dype furer i sjel og ansikt. At publikum er bekymret, er greit. At politikere og byråkrater med miljøvelvilighet og lite realfaglig skolering føler de må ta af-

Budstikka

Humlene dør som fluer på Sem gjestegård

En adhoc faksimile av oppslaget, klistret sammen fra Budstikkas nettversjon.